

Türkiye Ekonomisi İçin (Alternatif) Bir Yapısal Reform Çerçevesi¹

Özgür Orhangazi²

1. Giriş

Uzun zamandır Türkiye ekonomisi üzerine çalışmalar yapıyor, yazılar yazıyorum. Son dönemde bu çalışma ve yazıların ana odağı, ekonomide süregiden sorunların yapısal neden ve sonuçları oldu. Bu alanda yazan birisine sorulanların başında “peki çözüm ne?” sorusu geliyor hâliyle. Fakat bunu soranlar genellikle basit, hızlıca çalışacak, mucizevi bir çözüm önerisi beklentisi içerisinde oluyor. Bazı iktisatçılar da bu beklenti doğrultusunda hap gibi çözüm önerileri sunmaktan kaçınmıyor. “Bütçe açıkları düşürülmeli,” “yapısal reformlar yapılmalı” gibi kulağa hoş gelen ama aslında herhangi bir içerikten yoksun bu yanıtlar çok beğeniliyor, sürekli tekrar ediliyor, ezberleniyor.

Türkiye ekonomisinin yapısal sorunlarını tespit eden ve alternatif bir politika çerçevesini tartışmaya açan ise pek yok. Aşağıda vurgulayacağım gibi bu eksikliğin ardında neoliberal makroekonomi çerçevesinin bilimsel bir doğru olarak kabul edilmesinin payı oldukça büyük. Ancak, bu politika çerçevesinin çoktan sonuna geldik. Dünya ekonomisi büyük değişimlerin eşiğinde. Geçiş dönemleri, aynı zamanda eski ezberlerin yıkıldığı, fırsatların ve risklerin arttığı dönem-

1 Bu makalede dile getirilen görüşler daha önce 28 Haziran-16 Ağustos 2025 tarihleri arasında Evrensel gazetesinde yayımlanan ve sekiz parçadan oluşan yazı dizisinde; sonra da Makine Mühendisleri Odası tarafından yayınlanan Sanayi ve Toplum dergisinin Ekim 2025 12 no.'lu sayısında yayımlanmıştır. Bu versiyonu okuyarak önerilerde bulunan Fikret Adaman'a teşekkür etmek isterim.

2 Prof. Dr., Kadir Has Üniversitesi.

lerdir. Böylesi dönemlerde alternatif ekonomi politikalarının tartışılmasının önemi de artıyor. Bu yüzden Ömer Faruk Çolak'ın bu yönde çalışmaları bir araya getiren elinizdeki kitabı derleme girişimini oldukça önemli ve anlamlı buluyorum.

Bu yazıda Türkiye ekonomisi için alternatif bir yapısal reform programının ana unsurlarının neler olması gerektiğini tartışıyorum. Makalenin geri kalanı şu şekilde organize edilmiş durumda. İkinci bölümde “yapısal reform” tartışmalarına değindikten sonra üçüncü bölümde, alternatif ekonomi politikalarının neden yeterince tartışmadığı üzerine yorumlarda bulunuyorum. Beşinci bölümde genel bir çerçeve sunmaya geçmeden önce dördüncü bölümde Türkiye ekonomisinin son dönemde içinden geçtiği gelişmeler üzerinde hatalı tespit ve değerlendirmeleri özetliyorum, çünkü doğru tespit ve değerlendirmelerde bulunmak doğru bir ekonomi programının ortaya çıkabilmesi için oldukça önemli. Bu çerçeve bağlamında altıncı bölümde Türkiye ekonomisinin dış denge sorunu üzerine neler yapılabileceğini, yedinci ve sekizinci bölümlerde ise geliştirilecek ekonomi politikası çerçevesinin merkezinde neden kamuculuk ve planlamanın yer alması gerektiğini tartışıyorum. Son bölüm birkaç notla bu makaleyi sonlandırıyor.

2. Yapısal Reformlar Çözüm mü?³

Son yıllarda, özellikle de 2018 döviz krizinden bu yana, kamuyunda görünür olan neredeyse tüm iktisatçılar, “yapısal reformlar”a duyulan “acil ihtiyaç”tan bahsetmekten geri duramamıştır. TÜSİAD ara ara yapısal reformlar uygulanması temennileri yayımlarken, ekonomi yönetimleri de sık sık “yapısal reformlar konusundaki kararlılıklarından” söz etmiştir. Bu bahsedilen yapısal reformlar, çerçevesi IMF ve Dünya Bankası tarafından 1980’lerden itibaren çizilen ve devletin ekonomiye müdahalelerini asgariye indirip piyasaların rolünü artırarak küresel düzeyde bir piyasa toplumu oluşturmayı hedefleyen bir dizi politika önerisinden oluşmaktaydı. 1990’larda Washington Konsensüsü çerçevesinde özellikle Latin Amerika ülkeleriyle eski sos-

3 Bu bölümün bir kısmı, ü üçüncü baskısı İmge Kitabevi tarafından yayınlanan *Türkiye Ekonomisinin Yapısı: Sorunlar, Kırılganlıklar, Kriz Dinamikleri* başlıklı kitabın 10. bölümünün 4. kısmına dayanmaktadır.

yalist ülkelere özelleştirme, deregülasyon ve liberalizasyon başlıkları altında dayatılan bu politika çerçevesinin dört önemli unsuru bulunuyordu.

Bunlardan ilki, “kemer sıkma politikaları” olarak da bilinen, kamu borçlarının belirli bir seviyeyi aşmaması için kamu harcamalarının azaltılması ve vergi sisteminin güçlendirilmesiyle kamu bütçesinin dengelenmesi olarak karşımıza çıkıyor. Bu yaklaşımın arkasında kamu borcunun yüksek olmasının daha etkin olduğu varsayılan özel sektöre yeterince kaynak bırakmadığı, dolayısıyla ekonomik büyümenin önünde bir engel oluşturduğu iddiası yatmaktaydı. Vergi reformu ya da vergi tabanını genişletilmesi gibi kulağa hoş gelebilecek kavramlarla sunulan reform önerisinde kastedilen ise genellikle şirketler ve yüksek gelir grupları üzerindeki doğrudan vergi yükünün azaltılması ve bunun da dolaylı vergilerde yapılacak artışlarla yani daha düşük gelirli kesimlerden alınan vergilerin artırılması yoluyla telafi edilmesidir. Şirketler ve yüksek gelir gruplarının vergi yükünün azaltılmasının onları daha çok yatırım yapmaya teşvik edeceği ve bu yolla da ekonomik büyümenin hızlanacağı öne sürülür. Oysa Türkiye’de devletin şirketlerden ve yüksek gelir gruplarından vergi tahsil etmekten mümkün mertebe imtina ettiği göz önünde bulundurulduğunda bu tür bir yapısal reformun karşılığının eşitsizlikleri derinleştirmek ve sermayeye daha fazla kaynak aktarmak olduğu açıkça görülür.

Bu tür yapısal reform önerilerinin ikinci unsurunu kamunun ekonomik aktivitelerinin olabildiğince özel sektöre bırakılması hedefi oluşturmaktadır. Kamu işletmelerinin kâr amacı olmadığından kaynakları yeterince etkin kullanmadıkları, siyasi etki altında kaldıkları, halbuki özel sektörün kaynak kullanımındaki etkinliği artırarak ekonomik büyümeye daha fazla katkı sunacağı, eğitim ve sağlık gibi kamu hizmetlerinde de piyasanın rolünün artırılmasının hizmet kalitesini artıracığı varsayılmaktadır. Bu bakımdan sadece özelleştirmelerle yetinilmez, genel olarak piyasa mekanizmaları önünde engel oluşturan tüm düzenlemelerin ortadan kaldırılması istenir. Örneğin, dış ticarete sınırlamalar getirmenin ekonominin yeterince rekabetçi ve dolayısıyla yeterince verimli olmasının önüne geçeceği ve dolayısıyla dış ticaretin her alanda serbest bırakılması gerektiği yahut tarım desteklerinin tarımın yeterince rekabetçi olmasının önüne geçtiği

ve tarım desteklerinin kaldırılarak tarımın dış rekabete açılmasının ekonomik etkinliği artıracığı öne sürülür.

Son dönemde yapısal reform gündeminin üçüncü ve önemli bir ayağını da sosyal güvenlik reformu oluşturmaktadır. Devletin sosyal güvenlik sisteminde rolünün azaltılması, bireysel emeklilik sigorta sisteminin desteklenmesi ve giderek emeklilik sisteminin büyük bir kısmının finansal piyasalara bırakılmasını hedefleyen bu reform önerisinin gerekçesi olarak sosyal güvenlik sisteminin artan maliyetleri gösterilmektedir. Bu maliyetlerin karşılanması için primlerin artırılması, emeklilik ödemelerinin azaltılması ve emeklilik yaşının yükseltilmesi önerilir. Türkiye bağlamında düşünüldüğünde, son dönemde gönüllü özel bireysel emeklilik sisteminin zorunlu bireysel emeklilik sistemine çevrilmesi çabaları bu kapsamda değerlendirilebilir. Aynı zamanda bireysel emeklilik sisteminde birikecek fonların bir finansman kaynağı olarak kullanılması da hedeflenmektedir. Ne var ki Türkiye’de sosyal güvenlik sisteminin en büyük sorununun işverenden toplanması gereken primlerin toplanmıyor olması olduğu genellikle göz ardı edilmektedir.

Yapısal reformların dördüncü ana başlığını ise işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi ve işten çıkarmaların kolaylaştırılması oluşturmaktadır. Bunun için öne sürülen gerekçe ise çalışma yasalarındaki maddeler, kıdem tazminatı ve benzeri düzenlemeler yüzünden işten çıkarmaların zor olmasının şirketlere yüksek maliyet yaratarak onların rekabet gücünü kısıtladığı ve hatta işten çıkarmak zor olduğu için normalde istihdam edeceklerinden daha az kişiyi istihdam ettikleri iddiasıdır. Bu yaklaşıma göre iş güvencesinin ortadan kalkması, çalışanların pazarlık gücünü de azaltarak işgücü maliyetlerinin düşmesine, bu da şirketlerin daha rekabetçi olmalarına ve dolayısıyla hem üretimlerini hem de istihdamlarını artırmalarına yol açacaktır. Türkiye’de dönem dönem kıdem tazminatı reformu olarak gündeme getirilen bu önerinin şirketleri daha fazla yatırım ve üretim yapmaya teşvik edeceğine dair herhangi bir kanıt ortada yoktur. Dahası, Türkiye’de güvenceli çalışma hiçbir dönemde yaygın olmamış ancak ekonominin istihdam yaratma kapasitesi hep yetersiz kalmıştır.

Bu tür yapısal reformları savunanlar, kaynak kullanımını daha etkin ve verimli hale getireceği, dolayısıyla hem özel sektörün yatırımlarını hem ülkedeki yabancı yatırımları artıracığı iddia edilen bu

uygulamalardan uzun vadede tüm toplumun fayda göreceğini fakat bu uzun vadeli kazanç için kısa vadede fedakarlıklar gerektiğini öne sürerler. Bu fedakarlık ise genellikle yapısal reform politikaları nedeniyle işini ya da iş güvencesini kaybeden, ücretleri aşınan, sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimi kısıtlanan, emekli olabilmek için daha uzun bir süre çalışması gereken, daha yüksek vergi ödemek zorunda kalan geniş kitleler tarafından yapılacaktır.

3. Alternatif Politikalar Neden Tartışılmıyor?

Türkiye’de iktisat alanında yapılan çalışmalara baktığımızda, her ne kadar yapısal reformların gerekliliğinden herkes bahsetse de ekonominin yapısal sorunlarını ele alarak bunlara yönelik somut politika önerileri geliştiren çalışmaların oldukça az olduğunu görürüz. Bunun çeşitli nedenleri olduğunu düşünüyorum. Bu nedenlerden birisi, iktisat disiplininin oldukça küçük uzmanlaşma alanlarına ayrılmış olması ve genellikle iktisatçıların bu alanlardan birisine yoğunlaşarak küçük uzmanlık alanlarında analizler üretiyor olması olarak görülebilir.

Makroekonomide ise neoliberal politika çerçevesinin evrensel ve bilimsel tek doğru olduğuna dair yaygın inanış uzun zamandır hakim. Bu politika çerçevesi, “doğru” kurumlar (serbest piyasa ve özel mülkiyet), “doğru” politikalar (serbest ticaret, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, finansal liberalleşme, deregülasyon ve özelleştirme) ve “doğru” makroekonomik çerçeveye (düşük bütçe açıkları, fiyat istikrarını hedefleyen bağımsız merkez bankaları) uzun vadede ekonomik büyümenin ve toplumsal refahın artacağı iddiası üzerine kurulu. Yukarıda özetlediğim standart yapısal reform önerileri de esasen bu politika çerçevesine doğru bir yönelişin adımları olarak düşünülebilir. Dolayısıyla, bu alanda yetişmiş iktisatçıların çözüm önerileri, bu unsurlardan sapmaları tespit etmek ve bunlara dönüşü savunmakla sınırlı kalıyor. Bir bütün olarak neoliberal makroekonomi politika çerçevesi olarak adlandırabileceğimiz bu yaklaşımın sınırlarını ve neden sonuna geldiğimizi daha önce başka bir mecrada tartıştığım için burada ayrıntılara girmiyorum (Orhangazi, 2025).

Üniversitelerde görev yapan iktisatçıların çoğunun bu mesele üzerine çalışmamasının bir sebebi de üzerlerindeki yoğun uluslararası yayın ve proje baskısı olarak görülebilir. Akademik hayat, uluslararası dergilerde kaç tane yayın yapıldığı, bu dergilerin atıf sıralamasındaki yeri, üniversiteye ne kadarlık proje bütçesi getirildiği gibi tamamen niceliksel ve keyfi “performans” kriterlerine bağlı hâle gelmiş durumda. Bu kriterler, yapılan çalışmaların niteliğini ve toplumsal önemini hiçbir şekilde dikkate almaz. Dolayısıyla, özellikle genç akademisyenler için araştırma gündemi, atıf sıralamasında yukarılarda yer alan uluslararası dergilerin neyi beğenip yayımlayacağı ve fon sağlayıcıların ne tip araştırma projelerine destek vereceğiyle belirlenir hale gelmiş durumda. İçinde yaşadığımız toplumun önemli sorunlarına kafa yormak ancak ve ancak “performans” kriterlerine göre puan getirecekse üniversitede kabul görüyor. İktisat alanında önde gelen ve çoğunluğu ABD’de ya da Batı Avrupa’da yayımlanan dergilerin ise yayın politikalarında Türkiye ekonomisinin yapısal sorunları ve çözüm olasılıkları üzerine yapılacak çalışmalar bir öncelik taşıyor. Dahası bu yayınların çoğunda neoliberal görüşün hakim olması eleştirel çalışmaların tamamen paradigma dışı kalmasıyla sonuçlanıyor.

Türkiye’ye geri dönersek, iktisat dünyasından siyaset dünyasına geçtiğimizde karşılaştığımız tablo da pek iç açıcı değil. Uzunca bir süredir ekonomi üzerine tartışmalar sadece faiz ve döviz kurunun seviyesinin ne olması gerektiği üzerine odaklanmış durumda. İktidar, ülkenin döviz dengesini sağlamak için gerekli olan yüksek faiz politikası ile şirketlerin yatırım ve finansman ihtiyaçları için gerekli olan düşük faiz politikası arasında dönemsel ihtiyaçlara göre gidip geliyor. Yayımlanan “Orta Vadeli Program”lar birer programdan ziyade birbiriyle tutarsız tahminlerden oluşan dilek ve temenniler listesine benziyor. Her ne kadar ekonomide bazı öncelikli alanlar belirlense de uygulanan politikalar nihayetinde herhangi bir sorunu çözemeyen vergi indirimleri, teşvikler, kredi destekleri, hibeler ve benzerleriyle sınırlı kalıyor. Yaratılan ve sürdürülen yüksek enflasyon ortamıyla geniş kesimlerin emeği ucuzlatılıyor, gelirleri düşürülüyor.

Muhalefet cephesine baktığımızda da ortaya konulan somut bir politika göremiyoruz. 2023 seçimlerine gidilirken “Altılı Masa” tarafından önerilen ekonomi politikaları çerçevesi, Şimşek’in göreve geldikten sonra uygulayacaklarından pek farklı değildi. Ana iddia,

Nebati döneminde “ekonomi biliminin evrensel ilkeleri”nden sapıldığı, “irrasyonel” politikalar uygulandığı, iktidara gelindiğinde “rasyonel” politikalara geçileceği üzerine kurulmuştu. Buna ek olarak, demokrasiye geçiş ve hukukun üstünlüğünün sağlanmasıyla yabancı yatırımcıların Türkiye’ye yatırım yapmaya koşacakları ve bu sayede döviz dengesinin ve ekonomik büyümenin sağlanacağı iddia ediliyordu. Şimşek’in “liyakat sahibi” ekibiyle birlikte “rasyonel” politikalara geçmesiyle “Altılı Masa”yı destekleyen iktisatçıların çok büyük bir kısmı da hızla Şimşek politikalarını desteklemeye başladı (Orhangazi, 2024c).

Öte yandan, dünya ve ülke gündeminin ve içinde bulunduğumuz coğrafyadaki konjonktürün hızla değiştiği ve karmaşıklaştığı, muhalefetin oldukça ağır bir baskı altında olduğu koşullarda yaşıyoruz. Bu yoğunluğun da ekonomi politikası tartışmalarına izin vermediği düşünülebilir. Oysa geniş kesimlerin en acil ve yakıcı sorunları ekonomi alanında yoğunlaşıyor. Bugün geldiğimiz noktada enflasyon halen yüksek seyrediyor. Çoğunluğun reel gelirleri ve satın alma güçleri düşmüş durumda. Çalışanların büyük çoğunluğu düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda. Geniş işsizlik oranı rekor seviyelerde. Reel ücretlerdeki düşüş devam ediyor. Şirketler yüksek faizden, ihracatçılar TL’nin fazla değerli olmasından şikayet ediyor. Tıkanan büyüme, yeni teşvikler, vergi indirimleri, sübvansiyonlar ve ormanların, zeytinliklerin talana açılmasıyla canlandırılmaya çalışılıyor. Dolayısıyla geniş kesimlerin refahında yakın zamanda bir artış beklememize sebep olacak hiçbir emare yok ortada.

4. Yapısal Çıkmazlar, Hatalı Tespit ve Değerlendirmeler

2000’lerden 2010’ların ortalarına kadar, Küresel Finansal Kriz dönemi hariç, görece istikrarlı bir biçimde genişleyen Türkiye ekonomisi, 2015 sonrasında bir yandan küresel finansal konjonktürün değişmesi bir yandan da büyüme döneminin ağırlaştırdığı yapısal sorun ve kırılğanlıklar sonucunda yavaş yavaş daha istikrarsız bir görünüm sergilemeye başladı. Bu dönemi daha önce birçok yerde ayrıntılı olarak incelediğim için burada detaylarına girmeyeceğim (Orhangazi,

2024a). Ancak alternatif ekonomi politikalarını tartışmaya başlayabilmek için bazı hatırlatmalarda bulunmakta fayda var:

Birincisi, Türkiye ekonomisinin bugün karşı karşıya bulunduğu durumun kökenleri, geç sanayileşen ve 1980’den itibaren dünya ekonomisiyle serbest ticaret ve serbest sermaye hareketleri yoluyla pre-matüre olarak eklemelenme politikalarını tercih eden kapitalist bir ekonominin yapısal sorun ve çelişkilerinde yatmaktadır. Bu yapı, ekonominin ağırlıklı olarak katma değeri düşük bir üretim patikasında kalmasına neden olmuştur. Düşük verimlilik, düşük ücretler ve özellikle küçük ve orta boy lu işletmeler için finansman kısıtlarının yüksek olması buna eşlik etmiştir. Buna karşılık rantiyeci eğilimler genel olarak baskın çıkmış, birikim süreçlerinde devletin sağladığı imkânlar, destekler, ihaleler ve özelleştirmeler merkezi bir önem taşımıştır. Dış ticaretin ve sermaye hareketlerinin tamamen serbest bırakılması tercihi, kronik dış ticaret açığını ağırlaştırmış; dış ticaret açığını dış sermaye girişleriyle kapatma çabası da periyodik olarak kamu bütçesi, bankacılık sektörü ya da reel kesimde riskler, kırılganlıklar ve krizler yaratmıştır.

2001’den itibaren, önce Kemal Derviş’in “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı”, sonrasında da Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarları tarafından yapılan politika tercihleri, bir süre ekonomik büyüme ve istikrar yaratmış olsa da bu yapısal sorunları ağırlaştırmıştır. 2000’lerde ve 2010’larda, dünya ekonomisinde likidite bolluğu olan dönemlerde, artan dış sermaye girişleri sahte bir refah dönemi yaratırken, üretimin ithalata bağımlılığını artırmış, bu da giderek daha fazla dış sermaye ihtiyacına yol açmıştır. Yeterli dış sermaye girişinin olmadığı dönemlerde yüksek faizle dış sermaye ülkeye çekilmek zorunda kalmış, fakat yüksek faiz dönemleri içeride dengeleri bozan özellikler taşımıştır. Bir yandan dünya konjonktürünün değişmesi bir yandan da Türkiye ekonomisinin dış yükümlülüklerinin giderek artmasının yarattığı kırılganlıklar 2015’ten sonra ekonomiyi istikrarsızlaştırmış, 2018’de döviz krizine, sonrasında da faiz-kur kısılcasına sıkışılmasına yol açmıştır.

İkincisi, 2015 sonrası, aynı zamanda, Türkiye’de siyasal istikrarsızlığın ve baskının da hızla arttığı bir dönemdir. Siyasal istikrarsızlık ile ekonomik istikrarsızlık arasında bir ilişki olduğu kuşkusuzdur. Ne var ki bu ilişki, Türkiye’de nedense hep tek yönlü bir ilişki olarak dü-

şünüyor ve nedensellik genellikle otoriterleşme, kurumların aşınması, “doğru” ekonomi politikalarından sapılması gibi etkenlerden ekonomiye doğru tanımlanıyor. Bu da hem Türkiye kapitalizminin yapısal sorun ve çelişkilerinin yeterince tartışılıp anlaşılmamasına hem de ekonomi politikası önerilerinin “doğru” ekonomi politikalarına dönülmesi ve içeriği oldukça muğlak “yapısal reformların gerekliliği” argümanlarıyla sınırlı kalınmasına yol açıyor.

2021’in ikinci yarısından itibaren devreye sokulan düşük faiz politikasının dış sermaye girişlerini yavaşlatması ve yurt içinde dövize olan talebi artırmasıyla birlikte bir yandan Merkez Bankası ödünç rezervlerle döviz piyasasına dolaylı müdahalelerini kalıcılaştırdı, bir yandan da içinde yurtiçi döviz talebini düşürmeyi hedefleyen “kur korumalı mevduat” gibi araçların da yer aldığı bir dizi karmaşık düzenleme devreye sokuldu. Bu politika tercihleri birçokları tarafından “irrasyonel” olarak nitelendirildi. Burada “irrasyonalite”den kasıt alışlagelmiş standart ortodoks ekonomi politikalarından bir sapmaydı. Kimileri bu sapmayı Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın faiz konusundaki görüşleriyle açıklamaya çalışırken kimileri de bunu demokrasi ve kurumların aşınmasının ve liyakate önem verilmemesinin bir sonucu olarak değerlendirdi.

Halbuki, 2021’de devreye sokulan politika çerçevesinin ana amacı enflasyon yoluyla ücretleri eritirken sermayenin kârlılığını artırmak ve sermaye birikim sürecinin ana dinamiği olan yatırımları canlandırmak olarak belirlenmişti. Faizlerin aşağı çekilip kurun yükseltilmesiyle tetiklenen yüksek enflasyon, reel ücretleri düşürmekle kalmadı, çalışanların kıdem tazminatı, emekli aylıkları gibi birikmiş kazanımlarını da reel olarak eritti. Ücretli çalışanların genel olarak örgütsüz, güçsüz ve dağınık olmaları fırsat bilinerek ve TÜİK’in manipüle edilmiş enflasyon istatistikleri baz alınarak büyük çoğunluğun ücret artışları enflasyonun altında tutuldu. Bu esnada ürün ve hizmetlerinin fiyatlarını belirleme gücü olan şirketler kârlılıklarını artırdı. Enflasyonun oldukça altında kalan faiz oranları, şirketlere hem negatif reel faizle borçlanarak bilançolarını temizleme hem de erteledikleri yatırımlarını gerçekleştirme imkanı sundu. Bu süreçte genel olarak varlıklı, yüksek miktarlarda borçlanabilen kesimler, emlak, otomobil ve finansal varlık piyasalarında oldukça yüksek spekülatif getiriler elde ettiler. Zaten dönemin Hazine ve Maliye Bakanı bu po-

litika tercihinin arkasında yatan sebepleri oldukça veciz bir biçimde özetlemişti: “Enflasyonla birlikte büyümeyi tercih ettik. Yoksa enflasyonu düşürmek için çok sert tedbirler alabilirdik. (...) Bu sistemden dar gelirli hâric, üretici firmalar, ihracatçılar kâr ediyorlar. Çarklar dönüyor.” (Selvi, 2022).

Şimşek yönetimi de esas olarak bu eksen üzerinden devam etti: Döviz dengesini bir şekilde sağlamaya çalışırken ucuz emek ve doğanın talanı üzerinden bir çıkış aramak. Bu anlamda faiz politikası açısından taban tabana zıt görünseler de Nebati ve Şimşek programları arasındaki süreklilik nettir. Bu sürekliliklerin en başında ise Nebati’nin enflasyonla reel ücretleri baskılama politikasının Şimşek tarafından enflasyonu düşürmek bahane edilerek sürdürülmesi gelmektedir (Orhangazi, 2024b).

Meselenin yapısal kökenlerini doğru tespit etmeyen analizler nihai olarak “rasyonalite”ye dönüşten ve içeriğiyle çalışma mekanizmaları belirsiz bir “yapısal reformlar” söyleminden öteye geçemez hale gelmiştir. Bu yaklaşımın ekonomi üzerine tartışmalarda hakim olması nihayetinde hem iktisatçılar hem siyasetçiler için bir sıkışmışlık ortaya çıkarmıştır. Bir sonraki bölümde, bu durumdan çıkış için alternatif bir makroekonomik politika çerçevesinin hangi ana unsurları içermesi gerektiğini tartışıyorum.

5. Genel Çerçeve

Yukarıdaki alt bölümün ana vurgusu, Türkiye ekonomisinin yapısal sorunlarını mesele edinip bunlara yönelik ekonomi politikası önerileri geliştirmeye yönelik çalışmaların sınırlı olduğu ve sorunların kökenlerini doğru tespit etmeyen analizlerin “rasyonalite”ye dönüş ile içeriği belirsiz bir “yapısal reformlar” söyleminden öteye geçemediği üzerineydi. Şurası açıktır ki Türkiye ekonomisinin karşı karşıya bulunduğu sorunlar, kısa vadede çözülebilecek sorunlar değildir. Bu sorunların üstesinden gelecek, geniş kesimlerin refah ve özgürlüğünü artıracak, daha demokratik bir toplumu mümkün kılacak ve doğaya saygılı bir ekonomi programının öncelikle neoklasik iktisadın kurgusal dünyasından çıkması ve neoliberal ekonomi politikası ezberlerini bir yana bırakması şarttır. Tabii bunu yaparken ekonomik büyümeyi

neredeysse her türlü başarının tek ölçütü olarak gören büyüme fetişizminden kaçınılması gerekir. Böyle bir programın makroekonomik ufku, şu üç ana unsur üzerinden inşa edilmelidir: (1) Üretim ve bölüşüm ilişkilerini tamamen piyasanın insafına terk etmekten vazgeçilmeli, üretim ve bölüşüm toplumun ihtiyaçları ve doğanın limitleri doğrultusunda organize edilmelidir; (2) bunu yapmanın ilk adımlarından birisi kamusal mal ve hizmetlerin üretimi ile tekel vasfı taşıyan sektörlerdeki üretimin toplumsallaştırılması ve doğrudan kamunun idaresi altına alınması olacaktır; (3) bu da ekonomiye dair kararların alınmasında katılımcı planlama ve denetleme yöntemlerinin geliştirilmesini gerektirmektedir.

Bu üç unsur üzerine inşa edilecek bir ekonomi programının merkezinde, kaçınılmaz olarak, Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisine eklemlenme biçimlerini ve bunların yarattığı sorunları açıkça tanıyıp çözmeyi hedefleyen bir yönelim olmak zorundadır. Açlık sınırının altında bir asgari ücret seviyesi ve değersiz TL'yle ihracat pazarlarında rekabetçiliği artırarak döviz açığını kapama çabasının ne geniş kesimlerin refahını yükseltmesi ne de dış açığın kapanmasını sağlaması mümkündür. Bu yaklaşım, yüksek ithal girdi kullanımını ve yüksek döviz cinsi borçları yeterince ciddiye almamaktadır. Orta ve uzun vadede yüksek ithalat bağımlılığını düşürecek, dış yükümlülüklerin artışı durduracak ve yurt dışına servet kaçışını engelleyip tersine çevirecek bir politikalar bütünü, bu hedeflerle uyumlu somut bir sanayi ve tarım politikasıyla birlikte tasarlanmak zorundadır. Altta yatan sorunlar ortadan kaldırılamadığı sürece, faiz ve kur politikalarıyla ya da kredi ve teşvik mekanizmalarıyla farklı bir yapının ortaya çıkması beklenemez.

Nüfusun büyük bir kısmının temel ihtiyaçlarını karşılamakta yaşadığı sorunlar son dönemde giderek ağırlaşmaktadır. Bunun arkasında yatan neden sadece ücret artışlarının enflasyonist bir ortamda fiyat artışlarının gerisinde kalması değildir. Daha önemli bir neden; eğitim, sağlık, ulaşım, barınma, gıdaya erişim, bakım hizmetleri gibi temel ihtiyaç ve hakların tedarikinin büyük oranda piyasaya bırakılmış olmasıdır. Benzer bir şekilde elektrik üretimi ve dağıtımı, telekom hizmetleri, içme suyu ve benzeri alanlarda da kontrol büyük oranda piyasaya bırakılmış durumdadır. Halbuki iktisat teorileri ve yapılan ampirik çalışmalar açıkça göstermektedir ki kamusal mal/

hizmet özelliği taşıyan alanlar ile doğal tekel özelliği taşıyan sektörlerde üretimin piyasaya bırakılması eksik üretim ve yüksek fiyatlara yol açar. Bu alanlardaki üretimin kamu tarafından planlı bir biçimde yapılması ekonomik etkinliği artıracak, maliyetleri düşürecek ve erişimi kolaylaştırıp yaygınlaştıracaktır.

Bu bağlamda maliye politikası tartışmaları da bütçe açığının yahut yüksek dolaylı vergilerin eleştirilmesinin ötesine taşınmalıdır. Ekonominin içinde bulunduğu şartlar gözetildiğinde kısa vadede maliye politikasının dört önceliği olmalıdır: (1) Toplum açısından gereksiz ve verimsiz harcamaların kesilmesi; (2) sosyal harcamaların artırılması; (3) tarımı ve gıda tedarikini destekleyecek harcamaların artırılması; (4) vergi yükünün üst gelir ve varlık gruplarına dağıtılması.

Orta vadede ise kamu bütçesi bir yatırım programı çerçevesinde planlanmalıdır. Bu planlamada öncelikli olarak hedeflenmesi gereken dört alan bulunmaktadır: (1) Geniş kesimlerin temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretime yönelik yatırımlar; (2) dış ticaret açığını ve dışa bağımlılığı azaltmayı hedefleyen stratejik yatırımlar; (3) konut ve barınma sorununun çözümüne yönelik yatırımlar; (4) yenilenebilir enerji yatırımları. Bu alanlarda yapılacak yatırımlar, aynı zamanda tam istihdam hedefi gözetilerek işsizlik sorununu ortadan kaldıracak bir biçimde planlanmalıdır.

Benzer bir şekilde, para politikası tartışmaları da kısır faiz-kur tartışmalarının dışına çıkarılmalı ve para ve kredi politikası yukarıda sayılan hedefleri desteklemek üzere şu üç öncelik üzerine kurulmalıdır: (1) Geniş kesimlerin temel ihtiyaçlarını karşılamak için yapılacak yatırımları destekleyecek kredi politikaları; (2) dışa bağımlılığı azaltacak yatırım programlarını destekleyecek kredi politikaları; ve (3) bunları yaparken belirli bir reel kur hedeflemesini gözeterek ve sermaye kaçışını engelleyecek tedbirler.

6. Döviz Açığı ve Olası Çözümler

Böylesi bir çerçeve içerisinde döviz açığı sorunu ve bu sorunun olası çözümleri merkezi bir yere sahip olmak zorundadır. Türkiye’de uygulanan ekonomi politikaları, dış kaynak girişi olmadan büyümenin sürdürüleemeyeceği varsayımı üzerine kurulmuştur. Cari açık ise bir

sorun olarak değil, ekonominin yapısal bir özelliği olarak görülmüş; çözüm yerine çoğunlukla finansmanı öncelenmiştir. 12. Kalkınma Planı'ndaki şu ifade bu yaklaşımın bir özetidir: "Uluslararası sermayenin ülkemize çekilmesine yönelik sermaye hareketlerinin serbestliği ilkesi doğrultusunda uygulamalara devam edilecektir. Sağlıklı finansman kanalları güçlendirilerek cari işlemler açığının finansmanında orta ve uzun dönemli kaynakların miktar ve çeşitliliğinin artırılması sağlanacaktır. Böylelikle, Türkiye'nin potansiyel büyüme sınırlarının artırılmasına yönelik dış tasarrufların ekonomiye kazandırılmasında ivmelenme sağlanacaktır" (madde 325).

Bu yaklaşım, nihayetinde, ekonomi politikalarının dış kaynak girişini özendirecek bir biçimde, yani uluslararası finansal sermayenin istek ve çıkarları doğrultusunda belirlenmesine yol açmaktadır. Yeterli dış sermaye girişi olmaması ise kur şokları ve bu şokları takip eden yüksek enflasyon ve istikrarsız büyüme dönemlerine yol açmaktadır. Bu sorununun çözülmesi, yapısal sorunlara müdahale edilmeden; yapısal sorunların çözülmesi ise döviz açığını kapatmadan mümkün olmayacaktır. Günümüzde döviz açığının arkasında üç ana neden yatmaktadır: (1) Kronik dış ticaret açığı; (2) dış sermayeye yapılan yüksek faiz ve kâr payı ödemeleri; (3) yurt dışına sermaye kaçıışı.

Bu sorunu çözmek için TL'yi değersizleştirerek veya ücretleri baskılayarak ihracata konu mal ve hizmetlerin fiyatlarının dünya piyasalarında ucuzlatılması ve bu yolla ihracatın artırılması genellikle tercih edilen yöntem olagelmıştır. Fakat ihracat artışı, ithalatın büyük kısmının sermaye malları, üretim girdileri ve enerji kaynaklarından oluşması nedeniyle döviz açığını kapatmaya yetmemektedir. Üstüne üstlük bu politikalar, iktisat literatüründe "yoksullaştıran büyüme" olarak tabir edilen, ekonomik büyüme sürerken geniş kesimlerin yaşam koşullarının kötüleşmesi ve yoksullaşması sonucuna yol açmaktadır. Döviz açığı kapatılamadığında, dış kaynak ihtiyacı artmakta ve bu da yüksek faiz aracılığıyla dış sermaye çekme politikasına dönüşü kaçınılmaz kılmaktadır. Daha fazla dış sermaye girişi, bir süre sonra dış sermayeye yapılan faiz ve kâr ödemelerinin artmasına, dolayısıyla uzun vadede cari açığın daha da genişlemesine neden olmaktadır.

Öte yandan, bu sorun karşısında iktisatçıların genellikle ezbere önerdiği politika, yüksek katma değerli, yüksek teknolojiye dayalı üretimin artırılmasıdır. Bu yönde uzun bir zamandır uygulanan teşvik,

sübvansiyon ve vergi indirimleri ise anlamlı bir artışa yol açmamıştır. Kaldı ki dünya kapitalist sistemi içerisinde yüksek katma değerli üretime yönelik atılımlar, küresel üretim yapısının mevcut işleyişi nedeniyle birçok ülke için gerçekçi bir hedef olmaktan uzaktır. Bu piyasalar, merkezleri ileri kapitalist ülkelerde yer alan ve değer zincirlerini kontrol eden tekелci firmaların kontrolü altındadır. Bu alanda atılım yapabilen Doğu Asya ülkeleri ise bunu daha ziyade kapsamlı devlet müdahaleleri ve planlaması çerçevesinde bu değer zincirlerine eklenerek gerçekleştirmişlerdir. Çin'in de son dönemde bu piyasalara girmiş olmasıyla birlikte sert bir tekелci rekabet ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, basitçe “hadi yüksek katma değerli üretim yapalım” demek, esas soruna dair bir çözüm üretmekten ziyade meseleyi geçiştiren bir yaklaşım halini almıştır.

Bu bağlamda, kapsamlı bir dönüşüm için atılması gereken başlıca adımlar şunlardır: (1) Öncelikle, yüksek ithal girdi kullanımının nedenleri ve sonuçları sektör, sanayi ve firma düzeyinde ayrıntılı bir biçimde tespit edilmelidir. (2) İthal girdi kullanımını ve dolayısıyla döviz açığını azaltacak planlı ve stratejik yatırımlar kamu eliyle tasarlanmalıdır. Bu da somut ve ayrıntılı bir sanayi ve tarım programı ile para ve maliye politikalarının bunlarla uyumlu bir şekilde yeniden tasarlanmasını gerektirecektir. (3) Tespit edilecek öncelikli alanlarda ithalatın kısılmasına yönelik tedbirler kaçınılmaz olarak gündeme gelecektir. Fakat bu tedbirler, yurt dışı alışverişlerine uygulanan gümrük vergileri gibi keyfi bir biçimde değil, belirli bir plan dahilinde yürütülmelidir. (4) Gelir dağılımındaki bozulma, üst gelir gruplarının ithalata bağımlı lüks tüketimini artırarak döviz açığını beslemektedir. Bu nedenle gelir dağılımını düzeltici politikalar, döviz dengesinin sağlanması açısından da önemlidir. (5) Döviz açığının ikinci önemli nedeni olan dış sermayeye yapılan ödemelerin azaltılabilmesi için dış yükümlülüklerin planlı bir biçimde yeniden yapılandırılması gerekecektir. (6) Döviz açığının üçüncü önemli nedeni olan yurt dışına sermaye kaçışının durdurulması ve geri çevrilmesi için tedbirler gündeme alınmalıdır. Ne var ki bu kaçışın arkasında yatan iki önemli neden, ekonomi ve siyasete duyulan güvensizlik ile gelir ve servet dağılımındaki bozulma ortadan kaldırılmadan bu tedbirlerin sonuç vermesi beklenemez. (7) Dış ticaret açığının önemli bir kısmını oluşturan enerji ithalatını azaltmak için başta ulaşım olmak üzere her alanda enerji verimliliğini artıracak tedbirlerle birlikte yenilenebilir

enerji yatırımları artırılmalıdır. Örneğin, ulaşımda karayolundan demiryolu ve denizyoluna geçiş, enerji ithalatını azaltmak için önemli bir politika tercihi olarak ele alınabilir.

Döviz açığı, kısa vadeli müdahalelerle çözülebilecek bir sorun değildir. Ancak, üretim yapısında dönüşümü merkeze alan bütüncül ve kararlı bir programla, orta ve uzun vadede aşılabılır. Bu sorunu çözemeyen bir program, ekonomiyi sürekli dış şoklara açık ve kırılgan bir hale mahkûm edecek ve dolayısıyla ya uluslararası finansal sermayenin istekleri doğrultusunda politikalar yürütülmek zorunda kalınacak ya da üretimin kritik ithal girdilerinin tedarikinde zorluk yaşanacaktır.

7. Neden Kamuculuk?

Alternatif bir makroekonomik programın üretim ve bölüşüm ilişkilerini piyasanın insafına bırakmaması, bunları toplumun ihtiyaçları doğrultusunda yeniden organize etmesi gereklidir. Bu çerçevede, başta kamusal mallar ve doğal tekeller olmak üzere, kritik alanlarda üretimin toplumsal mülkiyet ve planlama temelinde kamu eliyle yürütülmesi zorunludur. Peki neden böyle bir yönelime ihtiyaç var?

Bugün Türkiye’de nüfusun önemli bir bölümü, temel ihtiyaçlara erişimde ciddi sorunlar yaşamaktadır. Bunun arkasında sadece ücret artışlarının fiyat artışlarının gerisinde kalması ve dolayısıyla reel ücretlerin erimesi değil, aynı zamanda eğitim, sağlık, ulaşım, barınma, gıdaya erişim ve bakım hizmetleri gibi temel hakların tedarikinin büyük ölçüde piyasaya bırakılmış olması yatmaktadır. Oysa, herkesin belirli mal ve hizmetlere erişim hakkı olduğu, 1948 tarihli Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde çok açık bir biçimde yer almaktadır. Bildirge’nin 25. maddesi, herkesin kendisi ve ailesi için sağlık ve refahı sağlayacak bir yaşam düzeyine -gıda, giyim, konut ve sağlık hizmetleri dâhil- hakkı olduğunu belirtir. Bu temel insan hakkının piyasaya terk edilmesi, toplumsal hakların değil, bireysel alım gücünün belirleyici olduğu bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hâlbuki bu alanlarda üretimin kamu eliyle, planlı ve kapsayıcı biçimde sağlanması hem ekonomik etkinliği artıracak hem de toplumsal eşitsizlikleri azaltacaktır.

“Kamusal mal”, bir kişinin kullanımının diğerlerinin kullanımını azaltmadığı ve kimsenin kullanım dışı bırakılmasının mümkün olmadığı türden mal ve hizmetleri tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Ders kitaplarında yaygın olarak kullanılan örnekler; savunma, güvenlik, itfaiye, kent temizliği, park ve bahçeler ve benzerleridir. Bu hizmetlerin üretimi piyasaya bırakılamaz çünkü piyasalar bu hizmetleri ne fiyatlayabilir ne de yeterli düzeyde sunabilir. Benzer biçimde, eğitim ve sağlık gibi alanlarda toplumsal fayda, bireysel faydanın çok üzerindedir. Fakat kâr amacı güden özel şirketler bu toplumsal faydayı, yani olumlu dışsallıkları, dikkate almazlar. Bazı durumlarda ise, örneğin çevre kirliliği veya endüstriyel atıklar gibi olumsuz dışsallıkların maliyeti toplumun üzerine yıkılır. Bu nedenle kamu, bir yandan olumlu dışsallıkları artırmak, diğer yandan ise olumsuz dışsallıkları azaltmak için müdahale etmek zorundadır.

Doğal tekeller ise yüksek sabit yatırım maliyetleri nedeniyle ortalama maliyetin ancak yüksek ölçekte üretim yapıldığında düşebildiği sektörleri tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Bu sektörlerde birden fazla şirket rekabet içerisinde bulunursa hiçbirisi yeterli ölçüğe ulaşamayacağı için üretim verimsiz ve pahalı olacaktır. Ancak tek bir özel şirket tüm piyasaya hâkim olursa da genellikle fiyatlar yükselecek, hizmet kalitesi ve yatırımlar düşecektir. Elektrik, su ve doğalgaz dağıtımı, ulaşım (metro, tramvay, demiryolları, havalimanları), posta ve telekomünikasyon sektörleri bu anlamda doğal tekel özelliği taşıyan alanlardır. Bu sektörlerde üretimin kamunun kontrolünde olması gereklidir.

Uzunca bir süredir dünyada ve Türkiye’de hâkim olan ve her alanda özelleştirmeyi ve piyasacılığı savunan iktisadi düşüncenin arka planını oluşturan neoklasik iktisat teorisi dahi, pek çok malın piyasalarda etkin bir biçimde üretilebildiğini varsaymasına rağmen, kamusal mallar ve doğal tekeller söz konusu olduğunda piyasa mekanizmalarının yetersiz ve verimsiz kaldığını ve dolayısıyla kamusal üretim için geniş bir alan olduğunu kabul etmektedir. Tabii Friedmancı ekolün yükselişiyle bu kabul zamanla geri plana itilmiştir. Bunda Friedman’ın teorik olarak temellendirmese de ordu, polis ve mahkemeler dışında her şeyin piyasaya bırakılması gerektiği yönündeki retoriği oldukça etkili olmuştur.

Son dönemde ise kamusal mallar ve doğal tekeller yeniden gündeme gelmeye başladı. Örneğin, serbest piyasa kapitalizmi yanlısı bir yayın politikası izleyen *Financial Times*'ta yayımlanan bir yazı, dijital altyapıların da kamusal mal sayılması gerektiğini vurguluyordu (Thun, 2025). Gündelik hayatın neredeyse her alanının -haber takibinden vergi ödemeye, sağlık sonuçlarına erişimden seyahat işlemlerine kadar- bu dijital altyapıya bağımlı hale geldiğini belirten yazı, bu altyapının hayati rolü üzerinden, bulut hizmetlerinin giderek birkaç dev şirketin (Amazon, Google ve Microsoft) elinde yoğunlaşmasının ciddi riskler barındırmaya başladığını ve hem devletleri hem işletmeleri hem de yurttaşları sistemsel kırılganlıklara maruz bıraktığını vurguluyor. Yüksek sabit maliyetler, güçlü ağ etkileri ve ölçek ekonomileri sayesinde zaten avantajlı konumda olan bu şirketler, bununla da yetinmeyip rekabeti engelleyici uygulamalara başvurarak konumlarını pekiştiriyorlar. Dolayısıyla bu alanın kamusal yarar doğrultusunda yeniden yapılandırılması ihtiyacı tartışmaya açılmış bulunuyor.

Elbette bu tartışmayı yalnızca neoklasik teorinin sınırları veya *Financial Times*'ın liberal çerçevesi içinde bırakmamak gerekiyor. Şunu tekrar vurgulamak gerekir ki; Türkiye'de kaliteli eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimin oldukça kısıtlı olmasına ve barınma, gıdaya erişim ve bakım gibi alanlarda krizlerin derinleşmesine rağmen, neoklasik iktisat teorisinin kamuculuk anlayışı kadar bir kamuculuk dahi yeterince gündeme gelmiyor ve tartışılmıyor. Hatta tartışılmaması için elden gelen yapılıyor. Örneğin, sosyal medyada kendisini iktisatçı ya da finansçı olarak tanıtan bazı çok takipçili hesapların piyasacı iktisat teorileri açısından dahi teorik temelden yoksun iddialarıyla gündem işgal ediliyor, zihinler bulandırılıyor. Oysa yaşadığımız felaketler -depremler, yangınlar, "yenidoğan çeteleri"- yani gerçek bir kamunun yokluğunda ortaya çıkan krizler, birçok alanın piyasaya bırakılamayacağını açık biçimde ortaya koymakta.

Kamusal mal ve hizmetlerin üretimi ile doğal tekellerin toplumsal mülkiyet ve planlama temelinde kamunun kontrolüne alınması ve temel ihtiyaçlara erişimin bir hak olarak görülüp piyasaların insafına bırakılmaması gereklidir. Bu alanlar piyasalara bırakıldığı zaman üretim yetersiz kalır; fiyatlar ise görece olarak yüksek seyrederek. Yeterli, kaliteli ve düşük fiyatlı üretim ancak kamunun kontrolünde sağlanabilir. Dolayısıyla enflasyonla mücadele açısından da bu alanlarda

kamu kontrolü oldukça önemlidir. Öte yandan, üretimin kâr amaçlı özel şirketlere bırakılması, yatırımların da yetersiz kalmasına yol açacaktır. Son yıllarda yaşanan yangınlar ne yazık ki buna çok net bir örnek oluşturuyor. Bir yandan özel elektrik dağıtım şirketlerinin gerekli bakım ve onarım yatırımlarını yapmamasının, bir yandan da yangınlara müdahale için gerekli kamusal yatırımların yapılmamasının ağır sonuçlarını görüyoruz.

Orta vadede atılması gereken bir diğer adım ise ölçek ekonomilerinden ötürü sadece az sayıda firmanın kârlı bir biçimde var olabildiği oligopol yapıları sektörlerin tespit edilmesi ve bu sektörlerde de yatırımların kamu kontrolüne alınması olacaktır. Oligopol yapıları sektörler, yüksek giriş maliyetleri ve büyük ölçekleri nedeniyle yalnızca birkaç büyük firmanın faaliyet gösterebildiği piyasalardır. Bu piyasalarda rekabet oldukça sınırlı, kâr marjlarıysa yüksektir. Akla gelen ilk örnekler arasında üç büyük şirket arasında paylaşılmış olan ve yeni bir şirketin girişine neredeyse kapalı mobil iletişim sektörü, yüksek sabit yatırım maliyetleri ve bölgesel yoğunlaşma nedeniyle az sayıda büyük şirketin piyasaya hâkim olduğu çimento sektörü, petrol dağıtım sektörü, hava taşımacılığı, perakende zincirleri, bankacılık sektörü ve bankacılık altyapı hizmetleri sayılabilir. Bu tür sektörlerde kamu müdahalesi, sadece düzenleyici değil, kamusal üretici aktörlerin devreye sokulması yoluyla da olabilir. Özellikle stratejik önemdeki sektörlerde bu tür kamusal varlıklar hem fiyatların denetlenmesi hem de arz güvenliğinin sağlanması için önemlidir. Bu bağlamda şu beş noktaya dikkat çekmekte fayda var.

(1) Üretken sermaye yatırımları, kısa vadede toplam talebin; orta ve uzun vadede ise üretim kapasitesinin en önemli belirleyenlerinden biridir. Bu nedenle ekonomik istikrar, bu yatırımların süreklilik ve düzeyine doğrudan bağlıdır. Özel sektörün yatırım kararları çoğunlukla kısa vadeli gelişmelere ve kârlılık beklentilerine göre şekillenir. Bu da uzun vadeli yatırım eğilimlerinin, piyasalardaki günlük dalgalanmalara göre belirlenmesi anlamına gelir. Belirsizliklerin yüksek olduğu dönemlerde yatırımlar yetersiz kalırken; rekabetin arttığı dönemlerde aşırı yatırım görülebilir. Özellikle büyük ölçekli yatırım gerektiren, az sayıda firmanın faaliyet gösterebildiği sektörlerde, kamu kontrolü orta ve uzun vadede istikrar sağlayıcı bir rol oynayabilir. Ayrıca, özel sektörün genellikle uzak durduğu uzun vadeli, yüksek maliyetli ve

riskli altyapı ya da teknoloji yatırımları da ancak kamunun devreye girmesiyle hayata geçirilebilir.

(2) Oligopol yapılı sektörlerde faaliyet gösteren şirketler, gereksiz ürün çeşitlendirmelerine, yoğun reklam kampanyalarına ve zaman zaman rakiplerini saf dışı bırakmaya yönelik aşırı yatırımlara yönelerek ya da salt rakiplerini saf dışı etme amaçlı davranışlarla kaynakların verimsiz kullanımına neden olurlar. Oysa bu kaynaklar toplumun öncelikli ihtiyaçlarını karşılayacak uzun vadeli yatırımlara yönlendirilebilir.

(3) Bu şirketler, çoğu zaman örtük veya açık biçimde anlaşarak fiyatları birlikte yükseltmekte ve üretimi sınırlı tutmaktadır. Bu sektörlerde kamu denetiminin zayıflığı, dönemsel fiyat artışlarını hızlandırarak enflasyonist baskıların artmasına yol açar. Nitekim, son dönemde yaşanan yüksek enflasyonun kalıcılığında, bu sektörlerdeki tekeli fiyatlandırma davranışları önemli bir rol oynamaktadır. Oligopol yapılı sektörlerin kamu kontrolüne alınması, yalnızca kaynak tahsisinin rasyonelleştirilmesi açısından değil, enflasyonla mücadele bakımından da önem taşımaktadır.

(4) Ölçek ekonomilerine dayalı bu sektörlerin önemli bir kısmı teknolojik ilerlemenin hızlı, emek verimliliğinin yüksek olduğu alanlardır. Fakat şirketler kârlılıklarını yüksek tutmak için istihdamı sınırlamakta ve ücretleri baskılamaktadır. Bu alanların kamusal denetim altına alınması, teknolojik ilerleme ve verimlilik artışlarının daha kısa çalışma süreleri, daha yüksek ücretler ve daha yaygın istihdam biçiminde toplumun geneline yansıtılmasını mümkün kılabilir.

(5) Yukarıda döviz açığı meselesini tartışırken de vurguladığım gibi, oligopol yapılı sektörlerin kamusal denetim altına alınması, Türkiye ekonomisinin temel istikrarsızlık kaynaklarından biri olan dış ticaret açığını azaltma açısından da kritik bir rol oynayabilir. Özel sektör tarafından yeterince kârlı bulunmadığı için üretiminden kaçınılan, ancak ithalat yoluyla temin edilen birçok ürün, kâr baskısı ortadan kalktığında yurt içinde üretilebilir hâle gelebilir. Böylelikle üretim yapısının daha dengeli bir şekilde yeniden kurulması, dışa bağımlılığın azaltılması ve makroekonomik istikrarın güçlendirilmesi mümkün olacaktır.

Kısacası, toplumsal mülkiyet ve planlama temelinde kamucu bir ekonominin iktisadi açıdan rasyonel ve toplum yararına olacağı açıktır. Tabii ki böyle bir ekonomide kaynak tahsisinin ve verimliliğin nasıl sağlanacağı, yolsuzlukların veya kötü yönetimin nasıl önleneyeceğinin katılımcı planlama ve denetleme mekanizmaları çerçevesinde tartışılması da büyük önem taşımaktadır.

8. Neden Planlama?

Türkiye ekonomisinin yapısal sorunlarını çözüp toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelecek bir ekonomi programının belirli bir planlama perspektifinden oluşturulması gerekiyor. Bu perspektif; kamu yatırımları, döviz dengesini sağlamaya yönelik politikalar, sosyal politikalar, doğanın kullanımı, maliye ve para politikaları ile üretim ve istihdam hedefleri arasında koordinasyonu sağlayacaktır. Piyasacı yaklaşım neredeyse tüm iktisadi kararları kâr amacı güden özel şirketlere bırakmayı savunurken, planlama bu kararları toplumsallaştırmayı ve üretim birimleri arasında iş birliği ve koordinasyonu esas alır. 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısı hem üretimin büyük oranda kamusal ağırlıkta olduğu sosyalist ekonomilerde hem de piyasa ekonomisinin hâkim olduğu kapitalist ekonomilerde planlamanın çeşitli versiyonlarının ekonomik istikrarı sağlamak ve uzun vadeli kalkınma ve büyüme hedeflerine ulaşmak amacıyla kullanıldığı bir dönemdi. Sovyet tipi merkezi planlama sisteminin eksiklik ve aksaklıklarının belirginleşmesi ve nihayetinde sosyalist blokun çökmesi ve neoliberal iktisadi düşüncenin hegemonik hale gelmesiyle planlama kavramı bugün büyük oranda unutulmuş, kendisini solda tanımlayan kesimlerce dahi pek tartışılmayan bir kavram haline gelmiş durumda.

Oysa, COVID-19 pandemisi dönemiyle en azından belli alanlarda planlamanın öneminin yeniden anlaşılmaya başlandığı söylenebilir. Tamamen piyasalara bırakılan kritik tedarik alanlarının ne denli kırılgan olduğunun görülmesiyle birlikte birçok ülkede stratejik ürünlerde (örneğin ilaç, tıbbi malzeme, gıda ve yarı iletkenler gibi ürünlerde) kendine yeterliliği hedefleyen planlar gündeme geldi. AB'nin ilaç ve aşı üretimini Avrupa içerisinde tutmayı hedefleyen planları ya da ABD'nin yarı iletkenlerin tedariğinde sağlanan sorunlara karşı

CHIPS Yasası'yla teşvikleri kullanarak yerli üretimi artırmaya yönelik planları buna örnek sunmaktadır. Bu bağlamda planlama, yalnızca bir kriz yönetimi aracı değil, uzun vadeli stratejik kapasite inşasının da gereği olarak değerlendirilmeye başlandı.

Benzer şekilde, küresel ısınma başta olmak üzere çevre krizi de piyasanın çözemeyeceği bir sorun olarak uzun vadeli planları kaçınılmaz kılıyor. AB, Yeşil Mutabakat programıyla 2050'ye kadar karbon nötr olma hedefini temiz enerjiye geçiş ve sanayide emisyon azaltılması gibi hedefler doğrultusunda bir plan dahilinde yürürlüğe koyarken, ABD'de 2022'de devreye sokulan Enflasyonu Düşürme Yasası da yenilenebilir enerji ve elektrikli araçlar için yüz milyarlarca dolarlık yatırım planlarını da içermektedir. Bu çabalar her ne kadar iklim krizine gerçek bir çözüm getirmekten uzak olsa ve son dönemde bu adımların bazıları geri çekilmiş olsa da nihayetinde kamunun yönlendirdiği kapsamlı ve planlı bir dönüşüme duyulan ihtiyacı açık biçimde ortaya koymuş oldu.

Burada daha önemli olan nokta şu ki "kendi kendini düzenleyen serbest piyasa"nın aslında var olmayan bir kurgu olduğu gerçeği çoğu zaman göz ardı ediliyor. Serbest piyasa ideolojisi, kapitalizmin kendiliğinden işleyen bir arz-talep dengesiyle tüm üretim ve bölüşüm sorunlarını çözeceği inancına dayanır. Fakat gerçek dünyada büyük kapitalist şirketler, bu inancın tersine, üretimlerini merkezi planlarla yürütür. Walmart, Amazon ya da Apple gibi şirketler, kendi içlerinde tam anlamıyla merkezi bir planlama rejimi uygular. Yüz binlerce ürünü, on binlerce tedarikçiyi, binlerce depo ve mağazayı birbirine bağlayan devasa bir bilgi ve karar sisteminden söz ediyoruz. Bu yapıların işleyişi ne bireysel girişimcilik hikâyelerine ne de görünmez el masalına dayanır; tamamen hiyerarşik bir organizasyon, veri analitiği ve algoritmik eşgüdüm üzerine kuruludur.

Örneğin, Phillips ve Rozworski'nin 2019'da yayımlanan ayrıntılı çalışmaları devasa ölçeklerde planlamanın kapitalizme içkin olduğunu göstermekte (Phillips & Rozworski, 2019). Çalışmanın odağında ABD'nin dev süpermarket zinciri Walmart'ın lojistik dehası, tedarik zinciri koordinasyonu ve kaynak tahsisindeki verimliliğinin nasıl büyük bir planlamaya dayandığı yer alıyor. Aslında dev şirketlerin her biri, fabrikalardan lojistik devlerine, kaynak tahsisini, üretim eşgüdümünü, talep öngörüsünü algoritmalar ve veriye dayalı sistemlerle

yürütüyor. Başka bir deyişle kapitalizm, üretimi ve dağıtımı sadece piyasa mekanizmalarına bırakmıyor; kendi içinde hiyerarşik ve merkezi bir planlama düzeni de işletiyor. Kapitalist planlama, bugünün teknolojik olanaklarını en yoğun kullanan alanlardan biri haline gelmiştir. Şirketlerin tedarik zinciri yönetimi, yalnızca ürün taşımayı değil; neyin, nerede ve ne zaman üretileceğini ve hangi fiyattan satılacağını belirleyen bir planlama sistemidir. Bu kararlar, geçmiş satış verilerinden algoritmalar aracılığıyla çıkarılan talep tahminlerine ve stok optimizasyonlarına dayalıdır. Yani burada söz konusu olan şey, serbest piyasa dışında, tam da planlamanın özüne tekabül eden karar mekanizmalarının yoğun bir biçimde işlemesidir.

Kısacası mesele, planlamanın mümkün olup olmadığı değil. Büyük şirketlerin kendisi bunun mümkün ve etkili olduğunu zaten gösteriyor. Fakat sorun şu: Bu planlama kim için ve kim tarafından yapılıyor? Yukarıdaki örnekte Walmart'ın lojistik planlaması toplumsal ihtiyaçları değil, sadece şirketin kârlılığını ve pazar payını gözetiyor. Bu planlamada karar alma süreçleri ne şeffaf ne de kamu yararıyla doğrudan bir ilişki içerisinde. Dolayısıyla planlama meselesinin sadece kaynakların ihtiyaçlar doğrultusunda nasıl verimli bir biçimde kullanılacağına dair teknik bir mesele olmadığını, daha ziyade ihtiyaçların nasıl ve kim tarafından belirleneceğine dair bir mesele olduğunu söyleyebiliriz.

Kapitalist işletmelerin yaptığı planlama doğası gereği, kâr, pazar payı ve büyüme hedeflerine odaklanır. Buna karşın kamu eliyle yapılacak planlama, eğer sermaye gruplarının değil, toplumun geniş çoğunluğunun ihtiyaç ve taleplerini esas alırsa, kamucu, eşitlikçi ve demokratik bir işlev kazanabilir. 20. yüzyılın tarihi ister Sovyet tipi sosyalist deneyimlerde ister Türkiye ve benzeri ülkelerdeki kapitalist kalkınma planlarında olsun, planlamanın üretim artışı, sanayileşme ve yapısal dönüşüm açısından ne denli etkili bir araç olduğunu gösteriyor. Ancak bu deneyimler aynı zamanda, planlamanın sınırlarına ve demokratik katılım mekanizmaları olmadığına ortaya çıkabilecek sorunlara da işaret ediyor. O yüzden, planlamayı soyut bir biçimde savunmaktan ziyade; neyin, nasıl ve kim tarafından planlanacağını tartışmak gerekiyor.

Örneğin, Türkiye ekonomisinin en temel yapısal sorunlarından biri döviz açığıdır. Bu sorunun yüksek faizlerle ya da kamuya ait varlıkla-

rın satılmasıyla çözülmeye çalışıldığı her örnek, ekonomiyi daha kırılgan ve bağımlı bir noktaya sürüklemiştir. Oysa dış açık sorununun çözümü, belirli alanlarda üretim kapasitesinin artırılması ve ithalata bağımlılığın azaltılmasıyla mümkündür. Bu da ancak üretken kamu yatırımlarını, dış ticaret politikalarını ve istihdam hedeflerini eşgüdüm içinde ele alan orta ve uzun vadeli bir planla gerçekleşebilir.

Ekonomi büyürken geniş toplum kesimlerinin yoksullaştığı, temel ihtiyaçlara erişimin giderek zorlaştığı bir tabloyla karşı karşıyayız. Örneğin, bugün hâlâ bir barınma krizi yaşıyorsa, bu yalnızca piyasaların işleyişinin değil, aynı zamanda plansızlığın bir sonucudur. Ekonominin yıllarca inşaata dayalı büyümesine ve ülkenin betona gömülmemiş yeri kalmamasına rağmen bu krizin ortaya çıkması, planlamanın yokluğunu çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, bir yandan üniversite mezunu sayısının bir yandan da diplomalı işsiz sayısının artması, plansızlığın ciddi bir kaynak israfına yol açtığını göstermesi açısından önemlidir. Oysa doğru planlama hem toplumsal ihtiyaçları hem de istihdamı merkezine alan bir kamu yatırım stratejisini mümkün kılabilir.

Her ne kadar Türkiye’de hâlen adı “kalkınma planı” olan belgeler hazırlanıyor olsa da bunlar büyük ölçüde piyasacı bir çerçevede şekilleniyor. Zorunlu yönlendiriciliği olmayan bu belgeler, kamusal yönlendirme kapasitesinden yoksun oldukları ölçüde gerçek bir planlama aracı olmaktan uzak; daha çok temennilerle dolu kapsamlı bir liste niteliği taşıyor. 2024-2028 dönemini kapsayan 12. Kalkınma Planı’nın içerdiği hedeflerin büyük bölümü piyasa mekanizmalarının inisiyatifine bırakılmış durumda. Plan, kalkınmayı kamusal yatırım, istihdam ve üretim seferberliği üzerinden değil; “yatırım ortamının iyileştirilmesi” gibi özel sektöre yönelik hedeflerle tanımlıyor. Bu yönüyle de üretim yapısındaki kırılganlıkları giderme ya da dışa bağımlılığı azaltma gibi yapısal hedefler konusunda güçlü bir yönlendirme ve araç seti sunmaktan oldukça uzak. Dolayısıyla, her ne kadar plan adı verilmiş olsa da 12. Kalkınma Planı da önceki örneklerde olduğu gibi, kamunun yönlendirici rolünü dışlayan, bağlayıcılığı zayıf ve büyük ölçüde piyasa dostu bir politika çerçevesine sıkışmış durumda.

Öte yandan, gerçek anlamda bir planlamanın yapılabilmesi için sağlam ve güncel verilere dayalı bir altyapı şarttır. Türkiye’de ekonomiye dair bazı temel istatistiklere duyulan güvenin zayıflığı ve girdi-çık-

tı tabloları gibi gerekli verilerin düzenli bir biçimde güncellenmiyor olması, bu açıdan önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Güncel ve güvenilir veri olmadan, üretim yapısındaki bağımlılık ilişkilerini ve sektörel bağlantıları doğru biçimde analiz etmek mümkün değildir.

Son olarak şunu tekrar vurgulamakta fayda var: Planlamayı yalnızca teknik bir araç olarak görmek yanıltıcı olur. Çünkü mesele yalnızca planlamanın mümkün olup olmadığı değil, planlamanın nasıl bir siyasal-toplumsal çerçevede yapılacağıdır. Toplumcu ve demokratik bir planlama için kritik olan, karar alma süreçlerinin şeffaf, katılımcı ve hesap verebilir olmasıdır. Aksi hâlde planlama, bürokratik bir yönetim pratiğine dönüşebilir ya da sermaye gruplarının çıkarlarını düzenleyen bir araç hâline gelir. Oysa bugün ihtiyacımız olan şey, geniş toplum kesimlerinin ihtiyaç ve taleplerini merkeze alan, kolektif karar alma süreçlerine dayalı bir planlamadır. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler de bu sürecin daha katılımcı, yatay ve denetlenebilir biçimlerde örgütlenmesini mümkün kılmaktadır.

Planlama ve kamuculuğa yönelik gelecek en büyük eleştiri kamunun verimsiz olacağı, kamu işletmelerinin iktidar(lar)ın arpalığına dönüşeceği ve yolsuzluğa sebep vereceği olacaktır. Türkiye’deki verili ortamda kamu, uzunca bir süredir iktidar partisiyle özdeşleşmişken bu tür bir eleştirinin yersiz olacağını söylemek mümkün değildir. Fakat bu durum, kamuculuğu toptan reddetmek yerine, kamu yönetiminin hangi kurumsal, siyasal ve toplumsal mekanizmalarla güçlendirilebileceğini tartışmayı zorunlu kılıyor. Kamuda ve planlamada verimlilik ve hesap verebilirlik, doğru kurumsal yapılanma ve demokratik denetim mekanizmalarıyla sağlanabilir. Dolayısıyla planlamanın toplumsal karşılık bulabilmesi için, yalnızca ekonomik değil, siyasal bir dönüşüme de ihtiyaç vardır.

9. Sonuç Yerine

Bu yazıda, Türkiye’de uzun süredir “rasyonaliteye dönüş” ve muğlak “yapısal reform” söylemleri etrafında sıkışan iktisat tartışmalarına karşı, dış denge kırılganlığı, üretim yapısındaki ithal girdi bağımlılığı, finansallaşma ve kamusal mal/tekel alanlarında piyasa başarısızlıkla-

rını merkeze alan alternatif bir makroekonomik çerçevenin mümkün olduğunu öne sürdüm. Bu çerçevede döviz açığının kalıcı biçimde daraltılmasının; planlı, kamu öncülüğünde üretken yatırımlar, stratejik ithalat ikamesi, enerji verimliliği ve yenilenebilir dönüşüm; gelir ve servet bölüşümünde düzeltici maliye politikaları ve sermaye hareketlerine karşı kırılganlığı azaltan para-kredi politikalarının eşgüdümüyle mümkün olacağını vurguladım. Öte yandan, özellikle doğal tekeller ve ölçek ekonomilerinin belirleyici olduğu oligopol alanlarında kamusal üretici aktörlerin devreye girmesi; fiyat istikrarı, arz güvenliği ve verimlilik artışlarının emek gelirlerine yansımaları bakımından kritik bir politika kaldırıcı olacağını öne sürdüm. Tüm bunların yapılabilmesi için katılımcı ve hesap verebilir planlama mekanizmalarıyla kamusal kapasitenin kurumsal olarak güçlendirilmesi gerekmektedir. Burada çizilen çerçeve, kısa vadeli istikrarla sınırlı bir uyarılama değil; üretim, bölüşüm ve dış dengeyi birlikte dönüştüren, toplumsal ihtiyaçları esas alan kalıcı bir kalkınma stratejisinin de ana hatlarını sunmaktadır.

Böylesi bir makroekonomik politika çerçevesinin geniş kitlelerin ihtiyaçlarının yeterli bir biçimde karşılanabilmesi ve genel refahın artırılabilmesi için zaruri olduğu açıktır. Gerçek anlamda özgürlükten de ancak geniş kitlelerin ihtiyaçlarının karşılandığı, bölüşümün ihtiyaçlar doğrultusunda yapıldığı, işsizlik ve yoksulluğun ortadan kaldırıldığı bir toplumda söz etmeye başlayabiliriz. Ekonomiye dair önemli tüm kararların sadece piyasalar ve kârlılık düşünülerek alındığı bir toplumda yönetim biçiminden bağımsız olarak gerçek anlamda bir demokrasiden de söz etmek mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla, böylesi bir politika yönelimi demokrasinin sınırlarını da genişletecek bir gelişme olacaktır.

Bununla birlikte, önerilen yönelimin uygulanabilirliği teknik tutarlılıktan ziyade siyasal-iktisadî güç dengelerine bağlıdır. Aslına bakılırsa alternatif bir ekonomi politikası çerçevesinin teknik olarak mümkün olması ile pratikte neye benzeyeceği farklı şeylerdir. Dolayısıyla politika tasarımı, yalnızca araç setinin rasyonalitesiyle değil; veri güvenilirliğinin, kurumsal koordinasyonun ve toplumsal meşruiyeti sağlayacak demokratik süreçlerin tesis edilmesiyle birlikte ele alınmalıdır. Bu alanda yapılacak çalışmalar, (i) sektörler arası bağları ve ithal girdi bağımlılığını yüksek çözünürlükte haritalayan stok-akım

tutarlı ve girdi-çıktı tabanlı nicel modellerin geliştirilmesine, (ii) önerilen kamu yatırımı ve sanayi/enerji programlarının dış denge ve gelir dağılımı üzerindeki etkilerini senaryo analizleriyle sınamaya ve (iii) katılımcı planlamanın kurumsal tasarımına odaklanmalıdır.

Bitirirken şu noktayı da kısaca vurgulamakta fayda var. Bugün küresel kapitalizmin ideolojik çekirdeğinde yer alan büyüme fetişizmi, üretim ve tüketimi sürekli genişletmeyi bir “ilerleme göstergesi” olarak sunmaktadır. Ancak bu büyüme, büyük ölçüde ekolojik yıkım, toplumsal yabancılaşma ve gelir eşitsizliği pahasına gerçekleşmektedir. Bu üretim-tüketim döngüsü hem dışa bağımlılığı hem de doğa üzerindeki tahribatı derinleştirmektedir. Oysa kalkınma, yalnızca toplam üretimin artışıyla değil, toplumsal ihtiyaçların karşılanma biçimiyle ve ekolojik sürdürülebilirlikle ölçülmelidir. Gerçek bir refah artışı, bireysel tüketimin değil, kolektif yaşam kalitesinin yükseltilmesiyle mümkündür. Alternatif ekonomi politikası tartışmalarının hedefi, sadece krizleri yönetmek veya istikrar sağlamak değil, bizzat üretim ve tüketim kalıplarını dönüştürmektir. Kamuculuk ve planlama, yalnızca yeniden bölüşüm araçları değil, aynı zamanda toplumun doğayla ve birbirleriyle kurduğu ilişkiyi yeniden tanımlamanın zemini. Bu bağlamda iktisat politikaları tartışmaları da gereksiz üretimi azaltırken temel ihtiyaçlara odaklanan, emeği özgürleştiren ve doğayla uyumlu bir toplumsal örgütlenmeyi hedeflemelidir. Böyle bir yönelim, kapitalist büyüme mantığının yerine dayanışmacı, adil ve sürdürülebilir bir kalkınma anlayışını koyacaktır.

Kaynaklar

- Orhangazi, Ö. (2024a). *Türkiye ekonomisinin yapısı: Sorunlar, kırılğanlıklar, kriz dinamikleri*. İmge Kitabevi.
- Orhangazi, Ö. (2024b). Sermayenin iki programı: 2021-2024 dönemi üzerine gözlem ve tespitler. İçinde *Türkiye ekonomisinin serencamı* (Eds: O. Şimşek, A. A. Eren & M. Şakı), 185-210, Gazi Kitabevi.
- Orhangazi, Ö. (2024c). *Şimşek politikalarının gidişatı ve muhalefet(ler)*. <https://www.ayrim.org/guncel/simsek-politikalarinin-gidisati-ve-muhalefetler/>

- Orhangazi, Ö. (2025). *Neoliberalizmin sonu ne anlama geliyor?*. <https://www.ayrim.org/dosya/neoliberalizmin-sonu-ne-anlama-geliyor/>
- Phillips, L. & Rozworski, M. (2019). *The people's republic of Walmart: How the world's biggest corporations are laying the foundation for socialism*. Verso.
- Selvi, A. (2022, 06 Haziran). Milletvekilleri ne sordu, Erdoğan ne yanıt verdi. Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi/milletvekilleri-ne-sordu-erdogan-ne-yanit-verdi-42078196>
- Thun, M. V., (2025, 26 Mayıs). Cloud computing is too important to be left to the Big Three. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/5c930686-9119-402d-8b9b-4c3f6233164e>

